

СУБ'ЄКТ ЗЛІСНОГО НЕВИКОНАННЯ ОBOB'ЯЗКІВ ПО ДОГЛЯДУ ЗА ДИТИНОЮ АБО ЗА ОСОБОЮ, ЩОДО ЯКОЇ ВСТАНОВЛЕНА ОПІКА ЧИ ПІКЛУВАННЯ (СТ. 166 КК УКРАЇНИ)

Філіпенко В. Р.,

*аспірантка кафедри кримінального права № 1
Національного юридичного університету*

імені Ярослава Мудрого

e-mail: valeria.pphilipenko@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9155-3564>

Філіпенко В. Р. Суб'єкт злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України).

Статтю присвячено дослідженню суб'єкта злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). Встановлено, що суб'єкт цього злочину спеціальний. З'ясовано його загальні (обов'язкові) та спеціальні (додаткові) ознаки. До загальних (обов'язкових) ознак віднесено такі: особа фізична, осудна, яка досягла шістнадцятирічного віку. Обґрунтовано, що спеціальні (додаткові) ознаки суб'єкта цього злочину характеризують його соціальну роль та взаємовідносини з потерпілим. Соціальна роль полягає у виконанні обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. З дитиною у суб'єкта складаються сімейні відносини, а з недієздатною (обмежено дієздатною) особою – відносини з опіки чи піклування. Вивчено наукові підходи до визначення кола суб'єктів цього злочину та виявлено їх відмінності. У статті з'ясовано та проаналізовано види спеціального суб'єкту злочину, передбаченого ст. 166 КК України. Залежно від особи, яка потребує догляду, їх поділено на дві групи. До першої групи віднесено суб'єктів, наділених обов'язками по догляду за дитиною та сімейним характером відносин між ними. Це батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники, патронатні вихователі, прийомні батьки, батьки-вихователі або фактичні вихователі. До другої групи належать суб'єкти, які володіють обов'язками по догляду за обмежено дієздатною (недієздатною) особою та перебувають з ними у відносинах з піклування (опіки) – опікуни, піклувальники, посадові особи органів опіки та піклування, керівники закладів охорони здоров'я або соціального захисту.

Вивчено судову практику по застосуванню ст. 166 КК України у період 2010-2021 рр. Встановлено, що суб'єктами цього злочину визнаються, здебільшого, батьки дитини, і лише у поодиноких випадках – усиновлювачі та опікуни.

Ключові слова: спеціальний суб'єкт злочину, злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, соціальна роль, сімейні відносини з дитиною, відносини з опіки чи піклування з недієздатною, обмежено дієздатною особою.

Filipenko V. R. The Subject of Persistent Failure to Perform Duties Related to the Care of a Child or a Person under Guardianship or in the Custody (Art. 166 of the Criminal Code of Ukraine).

The article is devoted to the study of the subject of the crime under Art. 166 of the Criminal Code of Ukraine. The subject of this crime has been identified as special. Its general (obligatory) and special (additional) features are found out. The general (obligatory) features include the following: a natural person, a sane person who has reached the age of sixteen. It is substantiated that special (additional) features of the subject of this crime characterize his social role and relationship with the victim. The social role is to take care of the child or the person under guardianship or custody. The subject has a family relationship with the child, and a custody or guardianship relationship with the incapacitated person. Scientific approaches to determining the range of subjects of this crime have been studied and their differences have been identified. The article clarifies and analyzes the types of special subject of the crime under Art. 166 of the Criminal Code of Ukraine. Depending on the person in need of care, they are divided into two groups. The first group includes subjects with responsibilities for the care of the child and the family nature of

the relationship between them. These are parents, adoptive parents, guardians, trustees, foster carers, foster parents, foster parents or actual caregivers. The second group includes entities that have responsibilities for the care of a person with limited capacity (incapacity) and are in a relationship with them in custody (guardianship) - guardians, trustees, officials of guardianship and trusteeship, heads of health care facilities or social protection.

The case law on the application of Art. 166 of the Criminal Code of Ukraine (2010-2021). Based on this, it was concluded that the perpetrators of the crime are mostly parents of the child, only in isolated cases - adoptive parents and guardians.

Key words: special subject of the crime, persistent failure to perform duties related to the care of a child or a person under guardianship or in the custody, family relations with a child, guardianship or custody relations with an incapacitated, partially incapacitated person.

Постановка проблеми. Обов'язковим елементом будь-якого складу кримінального правопорушення є суб'єкт. Диспозиція ст. 166 КК України містить вказівку на суб'єктів цього злочину – батьків, опікунів та піклувальників. Це означає, що суб'єкт злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування – спеціальний. Тобто, крім загальних (обов'язкових) ознак, наділений ще спеціальними (додатковими) [1, с. 894]. Враховуючи, що крім батьків, опікунів та піклувальників, обов'язки по догляду за дитиною покладені й на інших осіб, необхідно з'ясувати коло суб'єктів цього злочину. Згідно з Єдиним звітом про кримінальні правопорушення за 2014 р. обліковано 182 злочини за ст. 166 КК України, за 2015 р. – 172; 2016 р. – 185; 2017 р. – 155; 2018 р. – 163; 2019 р. – 160; 2020 р. – 136; січень-листопад 2021 р. – 142 [2]. Статистика свідчить про поширеність цього злочину. Таким чином, встановлення та аналіз видів спеціального суб'єкту злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, має як теоретичне, так і практичне значення.

Стан дослідження. Злочин, передбачений ст. 166 КК України, здебільшого, аналізувався у науково-практичних коментарях до КК України, посібниках, підручниках, наукових статтях. Зокрема, вивченню суб'єкта цього злочину приділяли увагу: П. П. Андрушко, А. П. Бабій, О. І. Белова, К. А. Голдзінський, О. М. Готін, М. К. Гнетнев, І. О. Зінченко, М. В. Мазур, М. І. Мельник, С. М. Морозюк, О. О. Семенюк, І. В. Сингаївська та ін. Проте, предметом спеціального дослідження це питання не було, що свідчить про недостатній стан його розробки.

Метою статті є з'ясування ознак, якими наділений спеціальний суб'єкт злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, встановлення та аналіз його видів, а також вивчення судової практики застосування ст. 166 КК України (652 вироки за період з 2010 по 2021 рр.).

Виклад основного матеріалу. Згідно з ч. 2 ст. 18 КК України спеціальним суб'єктом є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа. Його додаткові ознаки можуть характеризувати соціальну роль і правове становище суб'єкта, взаємовідносини із потерпілим, фізичні властивості [1, с. 894-895]. У диспозиції ст. 166 КК вказано, що на батьків, опікунів та піклувальників покладено обов'язки по догляду за дитиною або обмежено дієздатною (недієздатною) особою. У цьому проявляється соціальна роль як додаткова ознака суб'єкта злочину. До того ж, особа має перебувати у сімейних відносинах з дитиною або відносинах опіки та піклування з недієздатною (обмежено дієздатною) особою [3, с. 161; 4, с. 301]. Відповідно, додатковою ознакою спеціального суб'єкта є його соціальна роль (догляд за потерпілими), сімейні відносини з дитиною та відносини опіки та піклування з недієздатним (обмежено дієздатним).

Незважаючи на те, що у КК України прямо вказано види суб'єктів злочину, передбаченого ст. 166 КК України, у науці це питання вирішується по-різному. Так, А. П. Бабій [5, с. 352] та О. Ф. Бантишев [6, с. 109] лише батьків, опікунів та піклувальників відносять до кола суб'єктів. П. П. Андрушко [7, с. 496], К. А. Голдзінський [8, с. 159], І. О. Зінченко [9, с. 57], М. І. Мельник [10, с. 533], О. О. Семенюк [11, с. 399] до цього переліку додають ще усиновлювачів, а О. І. Белова [12, с. 154] – патронатних вихователів. У той же час, М. К. Гнетнев, О. М. Готін та М. В. Мазур [13, с. 193] пропонують до суб'єктів відносити батьків, усиновителів, опікунів, піклувальників, службових осіб органу опіки та піклування, працівників чи посадових осіб закладів охорони здоров'я, навчальних закладів або закладів соціального захисту населення, прийомних батьків, патронатних вихователів, батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу. У свою чергу, І. В. Сингаївська суб'єктами цього злочину вважає батьків, усиновителів, опікунів, піклувальників, патронатних вихователів, батьків-вихователів, прийомних батьків, фактичних вихователів, вітчимів або мачух [14, с. 108]. Викладене свідчить про те, що одна група вчених буквально тлумачить диспозицію ст. 166 КК України у частині встановлення спеціальних суб'єктів, а інша – значно розширює цей перелік.

Оскільки види спеціальних суб'єктів взаємопов'язані з видами потерпілих, то їх слід поділити на дві групи залежно від особи, яка потребує догляду. Окрім батьків, опікунів та піклувальників, додатковими ознаками спеціальних суб'єктів, а саме: обов'язками по догляду за дитиною та сімейним характером взаємовідносин між ними, володіють й інші особи. Це усиновлювачі, патронатні вихователі, прийомні батьки, батьки-вихователі, фактичні вихователі [3, с. 161]. Відповідно, *до першої групи суб'єктів цього злочину* відносяться *батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники, патронатні вихователі, прийомні батьки, батьки-вихователі, фактичні вихователі*. Розглянемо кожен з цих видів.

1. *Батьки*. Подружжя, у якого народилась дитина, записуються її батьками: дружина – матір'ю, а чоловік – батьком (ст. 133 Сімейного кодексу – далі СК України). У разі, якщо батьки не перебувають в шлюбі між собою, походження дитини від матері визначається на підставі документа закладу охорони здоров'я про народження нею дитини, а походження її від батька – за заявою матері, батька або за рішенням суду (ст. 125 СК України). Тобто, батьками є особи, що перебуваючи у шлюбі між собою, народили дитину та записані її батьком та матір'ю, або особи, які у шлюбі не перебувають, але походження дитини від них визначено у передбаченому законом порядку.

Батьки мають рівні обов'язки стосовно дитини, незалежно від перебування їх у шлюбі між собою, та не звільняються від них у разі розірвання їх шлюбу чи проживання окремо від дитини (ст. 141 СК України). Неповнолітні батьки володіють тим же обсягом обов'язків, як і повнолітні (ч. 1 ст. 156 СК України), однак суб'єктами злочину, передбаченого ст. 166 КК України, можуть бути лише з шістнадцяти років. Наприклад, *мати не надала дитині необхідної медичної допомоги, за рекомендаціями лікарів, що спричинило погіршення її стану здоров'я* [15]. *Залишивши без нагляду своїх дітей, батько пішов з дому та зачинив вхідні двері. У будинку сталась пожежа і діти загинули* [16]. *Батьки обмежували малолітню дитину в харчуванні, в доступі до свіжого повітря, спілкування з однолітками, не виховували її, що призвело до захворювання дитини* [17]. За результатами вивчення 652 вироків за ст. 166 КК України (2010-2021 рр.) батьків визнано суб'єктом злочину у **647 (99,39 %)**.

Щодо пропозиції віднесення до суб'єктів цього злочину мачухи та вітчима [14, с. 108], слід зазначити наступне. Ст. 260 СК України закріплює лише право цих осіб брати участь у вихованні пасинка чи падчерики. Таким чином, мачуха та вітчим не володіють обов'язками по догляду за дитиною, що унеможливило визнання їх спеціальними суб'єктами цього злочину.

2. *Усиновлювачем* є особа, яка прийняла у свою сім'ю особу на правах дочки чи сина (ч. 1 ст. 207 СК України). Особа може стати усиновлювачем лише при досягненні нею двадцяти одного року. Ця вимога не поширюється на родича дитини, який хоче її усиновити (ч. 1 ст. 211 СК України). Однак, він має бути старший дитини не менш як на п'ятнадцять років (ч. 2 ст. 211 СК України). При постановленні рішення про усиновлення, суд враховує матеріальне становище особи (п. 1 ч. 1 ст. 224 СК України). Це означає, що особа має бути працевлаштована, тобто вона досягла мінімум шістнадцяти років. Таким чином, усиновлювач, який є родичем дитини, може бути суб'єктом цього злочину з шістнадцяти років, а усиновлювач, який цього статусу не має – з двадцяти одного року. Обов'язки усиновлювачів по догляду за дитиною відповідають батьківським (ч. 3 ст. 232 СК України). Лише у **1 (одному) (0,15%)** вирокі за ст. 166 КК України усиновлювача визнано суб'єктом злочину.

3. *Опікун та піклувальник*. Опікуном є повнолітня дієздатна особа, призначена для опіки над дитиною, що не досягла чотирнадцяти років та є сиротою чи позбавленою батьківського піклування, за її згодою (ч. 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244 СК України, ст. 58 ЦК України). Піклувальник – це повнолітня дієздатна особа, призначена для піклування над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, що є сиротою чи позбавленою батьківського піклування, за її згодою (ч. 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244 СК України, ст. 59 ЦК України). Опікун або піклувальник призначається переважно з осіб, які перебувають у сімейних, родинних відносинах з потерпілим, при цьому враховуються його особисті якості, ставлення до дитини і здатність до її виховання, а також бажання цієї дитини (ч. 4 ст. 63 ЦК України, ч. 2 ст. 244 СК України). У **3 (0,46 %)** вироків за ст. 166 КК України суб'єктом злочину був опікун. Наприклад, *злісне невиконання опікуном обов'язків по догляду призвело до соціально-педагогічної занедбаності потерпілої* [18]. Натомість, піклувальник до кримінальної відповідальності за вчинення цього злочину не притягувався жодного разу.

До призначення опікуна або піклувальника, опіку або піклування над особою здійснює орган опіки та піклування (ст. 65 ЦК України). Якщо ж дитина постійно проживає у закладі охорони здоров'я, навчальному чи іншому дитячому закладі, то функції опікуна та піклувальника стосовно неї здійснюються адміністрацією цих закладів (ст. 245 СК України). Врахувавши це, М. К. Гнетнев, О. М. Гогін та М. В. Мазур суб'єктами цього злочину визнали службових осіб органів опіки та піклування, працівників та посадових осіб закладів охорони здоров'я та навчальних закладів [13, с. 193]. І С. М. Морозюк суб'єктами цього злочину вважає

керівників (адміністрацію) дитячих закладів чи закладів охорони здоров'я, вказуючи, що у такому випадку ст. 166 КК України конкурує із ст. 137 КК України [19, с. 122]. Проте, вказані особи з дитиною у сімейних відносинах не перебувають та, здійснюючи догляд, виконують свої службові чи професійні обов'язки. За таких умов, вони можуть бути суб'єктами злочину, передбаченого ст. 137 КК України, а не ст. 166 КК України. Наприклад, за ч. 2 ст. 137 КК України визнано винною *завідувачку дошкільного навчального закладу, яка неналежно виконувала свої службові обов'язки, внаслідок чого дитина отримала тяжкі тілесні ушкодження* [20].

4. *Патронатним вихователем* визнається повнолітня особа, що здійснює тимчасовий догляд, виховання і реабілітацію дитини, за участю членів сім'ї, на період подолання нею, її батьками чи іншими законними представниками складних життєвих обставин (ч. 1-3 ст. 252 СК України). До вимог, які висуваються до патронатного вихователя, віднесено: бажання виконувати обов'язки патронатного вихователя на професійній основі; наявність повнолітнього члена сім'ї або повнолітньої особи, що проживають на спільній житловій площі з кандидатом у патронатні вихователі, вирішили бути добровільним помічником цього кандидата та разом з ним пройти навчання і надавати йому допомогу в догляді за дитиною, влаштованою до їх сім'ї; наявність належних житлово-побутових умов за місцем проживання (наявність окремої кімнати та побутових зручностей) [21]. Обов'язки по догляді за дітьми, що покладають на патронатних вихователів, заключаються у розвитку, вихованні та забезпеченні їх необхідними побутовими умовами (п. 1-2 ч. 1 ст. 255 СК України).

5. *Прийомними батьками та батьками-вихователями* можуть бути подружжя чи окрема особа, що не перебуває у шлюбі, які добровільно взяли дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування, з метою їх виховання та спільного проживання (ст. 256-1, ч. 1 ст. 256-2, ст. 256-5, ч. 1 ст. 256-6 СК України). СК України не містить вимог для набуття цими особами статусу прийомних батьків або батьків-вихователів, а встановлює лише обмеження для цього, а саме: недієздатність або обмежена дієздатність; позбавлення батьківських прав, якщо вони не поновлені; були усиновлювачами, опікунами, піклувальниками, батьками-вихователями, прийомними батьками іншої дитини, та позбулись цього статусу з власної вини; перебування на лікуванні чи обліку в наркологічному або психоневрологічному диспансері; зловживання спиртними напоями чи наркотичними засобами; відсутність постійного місця проживання та постійного доходу; наявність хвороби, перелік яких затверджений центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я; статус іноземця, що не перебуває у шлюбі, за винятком, коли він є родичем дитини, або особи без громадянства; засудження за певні кримінальні правопорушення, серед яких і передбачене ст. 166 КК України; потреба у постійному догляді за станом здоров'я; перебування у шлюбі з особою, яка не може набути цього статусу (ч. 3 ст. 256-2, ч. 3 ст. 256-6, ст. 212 СК України); не пройдено курсу навчання з виховання дітей [22, 23]. На них покладаються обов'язки по догляді за дітьми у тому ж обсязі, що і на батьків (ч. 2 ст. 256-2, ч. 2 ст. 256-6 СК України).

6. *Фактичним вихователем* є особа, що взяла у свою сім'ю дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, та має права і обов'язки щодо її виховання та захисту (ст. 261 СК України). Ця «... особа добровільно, в більшості випадків з моральних мотивів, та без юридичного оформлення бере на себе додаткові обов'язки стосовно такої дитини» [24, с. 504]. Обов'язки фактичного вихователя стосуються виховання дитини та відповідають обов'язкам опікунів та піклувальників.

До другої групи суб'єктів злочину, передбаченого ст. 166 КК України, належать особи, що володіють обов'язками по догляді за недієздатною (обмежено дієздатною) особою та перебувають з останніми у відносинах з опіки (піклування). Крім *опікунів та піклувальників*, цими ознаками наділяються *посадові особи органів опіки та піклування*, а також *керівники закладів охорони здоров'я або соціального захисту*.

1) *Опікуни та піклувальники*. Опікуном вважається фізична особа з повною цивільною дієздатністю, призначена для опіки над особою, яка визнана недієздатною (ст. 58, ч. 2 ст. 63 ЦК України). Піклувальник – це фізична особа з повною цивільною дієздатністю, призначена для піклування над особою, дієздатність якої обмежена (ст. 59, ч. 2 ст. 63 ЦК України).

2) *Посадові особи органів опіки та піклування*. Органи опіки та піклування є органами місцевого самоврядування [25]. Посадовою особою місцевого самоврядування, у тому числі, органу опіки та піклування, вважається особа, що працює в цих органах, має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій та отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету (ст. 2 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування») [26]. Серед повноважень органу опіки та піклування, у тому числі їх посадових осіб, є забезпечення тимчасового влаштування осіб, що потребують опіки (піклування), а також вжиття заходів щодо захисту їх особистих прав [25].

3) *Керівники закладів охорони здоров'я або соціального захисту*. Опіку та піклування над особами, які цього потребують та перебувають у лікувальних закладах чи закладах соціального захисту населення, щодо

яких не призначено опікунів (піклувальників), здійснює цей заклад в особі його керівника [25]. Відповідно, саме керівник закладу охорони здоров'я чи соціального захисту здійснює функції опікунів (піклувальників) щодо недієздатного (обмежено дієздатного), який в цих закладах перебуває. До таких закладів можна віднести спеціальний будинок-інтернат, психоневрологічний інтернат, будинок-інтернат для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю тощо. У типових положеннях, які регулюють діяльність цих закладів, вказано, що вони здійснюють опіку та піклування, а їх директор (керівник) несе відповідальність за здоров'я та життя підопічних, дотримання їх прав тощо [27, 28]. Єдиний реєстр судових рішень не містить вироків за ст. 166 КК України, у яких суб'єктом злочину визнано осіб, що здійснюють опіку чи піклування над недієздатним (обмежено дієздатним). Це можна пояснити тим, що до вказаних осіб висуваються обов'язкові вимоги, та лише за умови відповідності їм, особу може бути призначено опікуном чи піклувальником

Висновки. Суб'єктами злочину, передбаченого ст. 166 КК України, слід визнати осіб, які, крім загальних ознак, наділені спеціальними (додатковими): 1) наявністю обов'язків по догляду за дитиною та сімейних відносин між ними; 2) наявністю обов'язків по догляду за обмежено дієздатним (недієздатним) та відносин з опіки та піклування між ними. Враховуючи це, до суб'єктів злочину відносяться: 1) батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники, патронатні вихователі, прийомні батьки, батьки-вихователі, фактичні вихователі; 2) опікуни, піклувальники, посадові особи органів опіки та піклування, керівники закладів охорони здоров'я або соціального захисту.

Список використаних джерел:

1. С. 894 Зінченко І. О., Осадча А. С. Спеціальний суб'єкт злочину. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; редкол. В. Я. Тацій та ін. Харків: Право, 2017. Т. 17: Кримінальне право. С. 894-895
2. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021 рр.: офіційний веб-сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravorushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 13.12.2021).
3. Філіпенко В. Р. Потерпілий від злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Проблеми впровадження нового Кримінального кодексу в правову систему України*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 7 квіт. 2021 р.). Харків: Право, 2021. С. 160-163.
4. Filipenko Valeriia. The immediate object of persistent failure to perform duties related to the care of a child or a person under guardianship or in the custody (Art. 166 of The Criminal Code of Ukraine). *Visegrad journal on human rights*. 2021. № 2. P. 299-305.
5. Бабий А. П. Преступлення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. *Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий* / Отв. ред. Е. Л. Стрельцов. Изд. восьмое, перераб. и допол. Харьков: Одиссей, 2012. С. 320-388.
6. Бантишев О. Ф. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК). *Кримінальне право України у питаннях і відповідях* / О. Ф. Бантишев, С. А. Кузьмін. 2-ге вид., доповн. та перероб. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2009. Пит. 142. С. 109-110.
7. Андрушко П. П. Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України*: у 2 т. / За заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. 3-тє вид., переробл. та доп. Т. 1. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 402-515.
8. Голдзіцький К. А. Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. *Кримінальне право України. Особлива частина* / за ред. В. К. Грищука, О. М. Омельчука. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2016. Гл. 6. С. 142-180.
9. Зінченко І. О. Кримінально-правова охорона виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина / Аналіз законодавства і судової практики: монографія. Харків: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2007. 320 с.
10. Мельник М. І. Стаття 166. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України* / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2019. С. 532-534.
11. Семенюк О. О. Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України* / за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. Розд. V. С. 374-422.
12. Белова О. І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 184 с.

13. Гнетнев М. К., Готін О. М., Мазур М. В. Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. *Кримінальне право (Особлива частина)* / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. 2-ге вид. Київ: «ВД «Дакор», 2013. Гл. 6. С. 156-213.
14. Сингаївська І. В. Спеціальний суб'єкт злочинів – батьки та особи, що їх замінюють: питання термінологічної уніфікації. *Право і суспільство*. 2012. № 5. С. 105-109.
15. Вирок Тернівського міського суду Дніпропетровської області від 19 травня 2021 р., судова справа № 194/482/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96988912> (дата звернення: 13.12.2021).
16. Вирок Печеринського районного суду Закарпатської області від 6 квітня 2021 р., судова справа № 304/337/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96084116> (дата звернення: 13.12.2021).
17. Вирок Новоукраїнського районного суду Кіровоградської області від 2 червня 2021 р., судова справа № 396/1463/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97346796> (дата звернення: 13.12.2021).
18. Вирок Андрушівського районного суду Житомирської області від 13 грудня 2013 р., судова справа № 601/514/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/37261428> (дата звернення: 13.12.2021).
19. Морозюк С. М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст.ст. 164-169 КК України): дис. ... канд.юрид. наук. Київ, 2012. 205 с.
20. Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2021 р., № 893. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2021-п#n259> (дата звернення: 13.12.2021).
21. Постанова Верховного Суду колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 17 вересня 2020 р., судова справа № 524/8385/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91680840> (дата звернення: 13.12.2021).
22. Положення про прийомну сім'ю: затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-п#Text> (дата звернення: 13.12.2021).
23. Положення про дитячий будинок сімейного типу: затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 564. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-п#Text> (дата звернення: 13.12.2021).
24. Єфіменко Л. В. Особисті немайнові права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів. *Науково-практичний коментар. Сімейний кодекс України* / за заг. ред. Т. В. Боднар, О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2020. Гл. 21. С. 498-506.
25. Правила опіки та піклування: Наказ Держ. комітету України у справах сім'ї та молоді, Мін-во освіти України, Мін-во охорони здоров'я України, Мін-во праці та соціальної політики України від 26.05.99 № 34/166/131/88.
26. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 07.06.2001. № 2493-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 33. Ст. 175.
27. Типове положення про психоневрологічний інтернат: затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 957. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2016-п#Text> (дата звернення: 13.12.21).
28. Типове положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2020 р. № 772. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-2020-п#Text>